

Μαρία Κυρίτση

Το «κύπελλο τύπου Κεφτιού» στη Ζάκρο: ένα εξωγενές στοιχείο με χρονολογική σημασία;

ABSTRACT

The article presents seven cups of the “Keftiu type” which were found in the palace and the settlement of the LM IB site in Kato Zakros. Two cups are fully preserved, while of the other five only fragments have survived. The specific type of cup is thought to be quite rare in Crete and produced from MM IIIB until LM IA. On the contrary, numerous cups were found in Mainland Greece, Kythera, and the Cyclades. In the case of Zakros, research has revealed a big contrast: unlike the other Minoan “Keftiu cups” which are supposed to last only until LM IA, those from Zakros were found in secure LM IB contexts. More specifically, they belong to pottery groups with various ogival cups, fragments of the “Marine Style”, jugs with splatter decoration of irregular flecks of paint, etc. Also, a “Keftiu cup” from Zakros seems to reproduce the shape of type III, which is the latest development of the shape and has never been found before in Crete. This late evolution of the “Keftiu cup” was discovered in the palace of Zakros, together with other pots which have LH IIA parallels from the Peloponnese. Lastly, another “Keftiu cup” fragment seems to be a product of a Knossian workshop and more specifically of the “Little Spiral Painter”. Most of his products were found in Knossos, but others were discovered at the sites of Palaikastro and Akrotiri, Thera. All these observations could lead to the conclusion that the chronological classification of the Minoan “Keftiu cup” has to be reconsidered and this work may also lead to the revision of other chronological details.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κύπελλο τύπου Κεφτιού/Βαφειού, Ζάκρος, «Ζωγράφος των λεπτότεχνων σπειρών», νεύρωση, δακτύλιος

Με τον όρο «κύπελλο τύπου Κεφτιού»¹ προσδιορίζεται στη βιβλιογραφία της Αιγαιακής προϊστορίας ένα μόνωτο αγγείο πόσης, που διαθέτει κάθετη ταινιωτή λαβή, σχετικά ευρεία

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται προς τους ανθρώπους που βοήθησαν στη συγκέντρωση του σχετικού υλικού: προς τον Διευθυντή του Προγράμματος Μελέτης Υλικού Ζάκρου Καθηγητή Λεωτέρη Πλάτωνα για τη συνεχή στήριξη και καθοδήγηση που μας προσφέρει, καθώς και για την εκπόνηση κάποιων από τα σχέδια των αγγείων, τους Β. Πετράκη και D. Faulmann για τη σχεδιαστική απόδοση δύο αγγείων, τους Χ. Παπαδάκη και Γ. Χαρίτο για τη συνεργασία και την ανταλλαγή ιδεών, τους συντηρητές Κ. και Μ. Νικάκη για τη φιλοξενία και τη βοήθεια στο Εργαστήριο Αγίου Νικολάου.

¹ Ο χαρακτηρισμός των συγκεκριμένων κυπέλλων ως «Κεφτιού» προήλθε από την ομοιότητα που παρουσιάζουν με εκείνα που κρατούν οι απεσταλμένοι των Κεφτιού στις αιγυπτιακές τοιχογραφίες, οι οποίοι κυρίως ταυτίζονται με τους Μινωίτες (για το ζήτημα των Κεφτιού: Evans 1921-1935, II, 533-536, 736-755, Vercoutter 1956, 306-309, Wachsmann 1987, Matthäus 1995, Rehak 1998, Παναγιωτόπουλος 2000, Panagiotopoulos 2001, Kyriakidis 2002, Matic 2012). Από την άλλη μεριά, στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται και ο όρος «τύπου Βαφειού», συνήθως χωρίς ξεκάθαρη διάκριση, παραπέμποντας στην ομοιότητά τους με τα γνωστά χρυσά κύπελλα από την ομώνυμη θέση. Παρά το ότι η κεντρική νεύρωση απουσιάζει από τα κύπελλα του Βαφειού, αλλά και από τα αγγεία των αιγυπτιακών τοιχογραφιών, στην

βάση και διανοιγόμενα τοιχώματα, και ως διακριτικό χαρακτηριστικό του μία οριζόντια έξεργη νεύρωση στο τοίχωμα, στο μέσον περίπου του συνολικού ύψους του. Αρκετά δείγματα έχουν κατασκευασθεί από χρυσό, άργυρο ή χαλκό, αλλά πολυπληθέστερα είναι τα πήλινα, των οποίων το σχήμα και η διακόσμηση διαθέτουν σκευομορφικά χαρακτηριστικά που μιμούνται τα μεταλλικά πρότυπα (Karo 1930, 161, taf. LXXII, CIII, CVII, CVIII, CXXIII, CXXIV, CXXV, CLXX, Schachermeyr 1976, 222-228, Åström 1977, 16-19, 54-55, Davis 1977, Korρές 1980, 600-606, Μυλωνάς 1983, εικ. 39, 176, Lolos 1987, 230-232).

Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι το «κύπελλο Κεφτιού» προέκυψε μέσα από την εξέλιξη του σχηματολογίου της μινωικής κεραμικής. Τα πρώτα δείγματά του ανάγονται στη MM IIIB φάση με ελάχιστους πιθανούς «προγόνους» στη MM IIIA (Evans 1921-1935, I, 243-245, fig. 184b, Levi 1976, 462, 501, 723, tav. 212r-t, Driessen-Macdonald 1997, 19, MacGillivray 2007, 147, Hatzaki 2007, 160-161, 163-165, Preston 2013, 33, Hatzaki 2013, 39-43). Αν και κύπελλα με μία ή περισσότερες οριζόντιες νευρώσεις απαντώνται ήδη από τη MM II, ο τύπος φαίνεται ότι διαμορφώνεται πλήρως προς το τέλος της Μεσομινωικής περιόδου (Evans 1921-1935, I, 243-245, fig. 183a4, Evans 1921-1935, III, 362-364, fig. 240, Catling κ.ά. 1979, 21-22, 25-30, Lolos 1987, 241-242). Το σχήμα δεν γνωρίζει ιδιαίτερη απήχηση στην Κρήτη, συγκρινόμενο ειδικά με το δημοφιλές «κύπελλο με κάθετα τοιχώματα». Αν μάλιστα επιχειρήσει κανείς να συγκροτήσει έναν κατάλογο με τα «κύπελλα Κεφτιού», θα διαπιστώσει γρήγορα ότι με δυσκολία μπορεί να εντοπίσει έναν μικρό αριθμό μέσα στον όγκο της μινωικής κεραμικής. Το σχήμα αναπαράγεται έως την YM IA και σχεδόν εξαφανίζεται από την YM IB και έπειτα.

Τα πιο πρώιμα δείγματα κοσμούνται εξωτερικά μόνο πάνω από τη νεύρωση με το θέμα του χελωνίου αποδοσμένο με μελανή στυλπνή βαφή και κάτω από τη νεύρωση με περιφερικές ταινίες. Το εσωτερικό τους είναι κατά κανόνα ολόβαφο μελανό. Στα δείγματα της YM IA εκτός από τον ρυθμό χελωνίου απαντώνται τρέχουσες σπείρες, φυλλοφόρες ταινίες, σειρές στιγμών και τεμνόμενες διαγώνιες ταινίες, σε ζώνες που εναλλάσσονται με περιφερικές ταινίες και σταθερά το εσωτερικό είναι ολόβαφο. Αρκετά συχνά έχουν προστεθεί λεπτομέρειες, όπως σειρές στιγμών, δισκία ή λεπτές περιφερικές ταινίες, με λευκή βαφή επίθετη στη σκοτεινό-χρωμη διακόσμηση (για χαρακτηριστικά δείγματα της MMIIIB-YMIA και της YM IA φάσης: Evans 1921-1935, II, 549-550, fig. 349, Μαρινάτος 1952, 601-603, Λεμπέση 1967, 200, Popham 1967, 339, pl. 76d, Popham 1977, 193, fig. 1B, pl. 29b,d-f, Catling κ.ά. 1979, 40-41, Niemeier 1980, 43-47, Popham 1984, 156-157, D'Agata 1989, Betancourt 1990, 175-176, 187, Warren 1991, 330, fig. 9j-l, Watrous 1992, 6, 20, 111, Bernini 1995, 74, Driessen-Macdonald 1997, 19-21, fig. 2.2, Warren 1999, 898-900, Shaw κ.ά. 2001, 69, 100, 103, Mountjoy 2003, 54-55, 73-75, Hatzaki 2007, 175-176, Rethemiotakis-Christakis 2011, 211-212). Τέλος θραύσματα «κυπέλλων Κεφτιού» έχουν εντοπισθεί σε YM IB περιβάλλον, αλλά οι ανασκαφείς τα έχουν ερμηνεύσει ως κατάλοιπα ή αναμιγμένο υλικό της προηγούμενης YM IA φάσης (Barnard-Brogan 2003, 49, IB.224, Tournavitu 2011, 120, Hood 2011, 159).

παρούσα ανακοίνωση προτιμάται ο όρος «τύπου Κεφτιού», αφού η διαμόρφωση των τοιχωμάτων των κυπέλλων των «Κεφτιού» ομοιάζει περισσότερο προς το σχήμα των αγγείων που παρουσιάζονται εδώ.

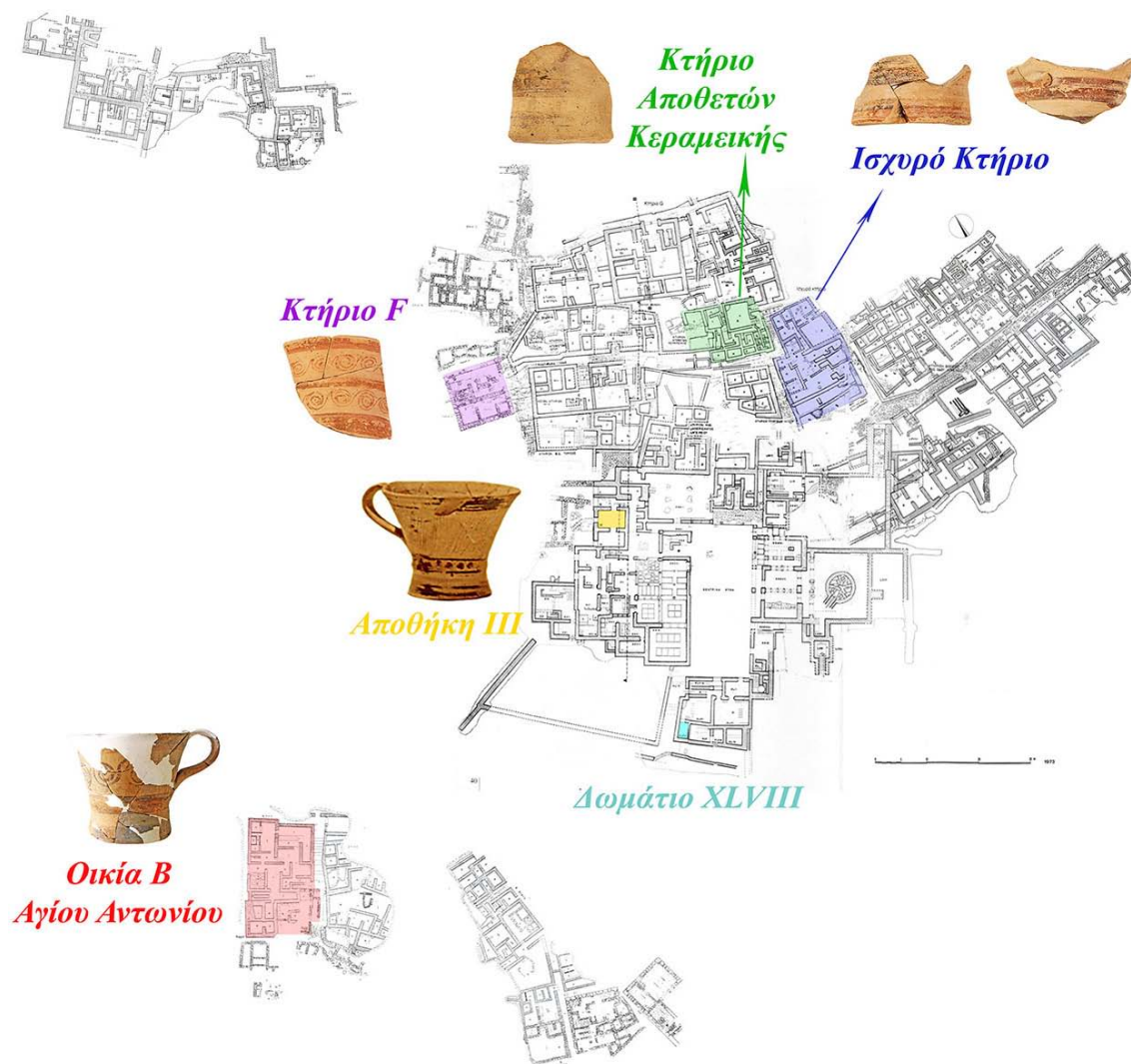
Ανάμεσα στα δείγματα της Κνωσού εντοπίστηκαν κάποια με χαρακτηριστική διακόσμηση μικρών και λεπτών τρεχουσών σπειρών στο ανώτερο μέρος και σειρές μελανών και λευκών στιγμών στο κατώτερο. Τα κύπελλα αυτά αντιπροσωπεύουν την παραγωγή ενός εργαστηρίου και ενός συγκεκριμένου καλλιτέχνη, του «Ζωγράφου των λεπτότεχνων σπειρών» («Little spiral painter»), αγγεία του οποίου έχουν επίσης εντοπιστεί στο Παλαίκαστρο και στο Ακρωτήρι Θήρας (Evans 1921-1935, II, 549-550, fig. 349, Popham 1967, 339, pl. 76e, Warren 1980-1981, 74-75, Popham 1984, pl. 133c, Marthari 1990, 61-62, Μαρθάρη 1992, 45, πίν. 40, Bernini 1995, 74, Macdonald 1996, 18, 24, pl. 3B, 6C, Driessen-Macdonald 1997, 19, Warren 1999, 898-900, pl. CCVII). Ένα από τα κύπελλα της Ζάκρου, που παρουσιάζονται παρακάτω, παραπέμπει στην παραγωγή αυτού του εργαστηρίου.

Σ' αντίθεση με την Κρήτη το σχήμα τυγχάνει ιδιαίτερης προτίμησης σε άλλες περιοχές, κατά κύριο λόγο στα Κύθηρα και τη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Στα Κύθηρα απαντά σε αφθονία και αποτελεί τον βασικό τύπο αγγείου πόσης της φάσης που αντιστοιχεί με την ΥΜ ΙΑ. Πρώτοι οι Coldstream και Huxley όρισαν και καθιέρωσαν τρεις τύπους² με χρονολογική απόχρωση: ο πρώτος τοποθετείται στην αρχή της ΥΜ ΙΑ, ο δεύτερος σε μία πιο προχωρημένη φάση της και ο τρίτος στο τέλος της ΥΜ ΙΑ, ίσως και στην αρχή της ΥΜ ΙΒ. Από την ΥΜ ΙΒ και εξής το αγγείο εκλείπει από το νησί (Coldstream-Huxley 1972, 106, 284-285, 289-291).

Τα δείγματα των Κυθήρων παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες και φαίνονται να συσχετίζονται με τα πελοποννησιακά δείγματα (Lolos 1987, 248-249). Ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση των Coldstream και Huxley, οι ερευνητές χωρίζουν τα ελλαδικά «κύπελλα Κεφτιού» σε τρεις τύπους αντιστοίχως. Ο πρωιμότερος τύπος Ι είναι ιδιαίτερος διαδεδομένος κυρίως στην περιοχή της Μεσσηνίας (ΥΕ Ι), ενώ οι τύποι ΙΙ και ΙΙΙ (FS 224), από τους οποίους ο τελευταίος επιβιώνει έως και την ΥΕ ΙΙΒ, είναι εξίσου διαδεδομένοι σε όλη την Πελοπόννησο (Blegen 1937, 395, 398-399, 414, Furumark 1941, 53-55, 622-623, fig. 15, Dickinson 1974, 115-119, Κορρές 1976, 274-276, Dickinson 1977, 22, 25, Davis 1979, 238, 240, 243, 247, 252, Κορρές 1980, Lolos 1981, Lolos 1987, 240, 245-260, Mountjoy 1998, 18-20, 38, 50-51, Taylour-Janko 2008, 301-302, 323-326, 331, 347-352, 355-356, 364-371, Dickinson 2014). Αρκετοί ερευνητές αναγνωρίζουν στοιχεία της Μεσοελλαδικής παράδοσης στο «κύπελλο Κεφτιού», υποδεικνύοντας ότι δεν πρόκειται για ένα ξενόφερτο σχήμα, αλλά περισσότερο για την εξέλιξη ενός ήδη υπάρχοντος με πιθανές μινωικές επιρροές (Blegen 1921, 25, Karo 1930, taf. CLXXIII, Blegen 1937, 395, Caskey 1956, 156, Δημακοπούλου 1964, 66-67, Μυλωνάς 1973, 289, Davis 1978, Κορρές 1980, 600-601, Lolos 1987, 242, Müller κ.ά. 1975, 23, taf. 26.4).

Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι «κύπελλα Κεφτιού» εντοπίστηκαν σε νησιωτικούς οικισμούς με έντονη ελλαδική και μινωική παρουσία, όπως το Ακρωτήρι στη Θήρα, η Αγία Ειρήνη στην Κέα και η Φυλακωπή στη Μήλο (για χαρακτηριστικά παραδείγματα: Caskey 1962, 277, Caskey 1972, 387-388, 392, Cummer-Schofield 1984, 77, 83-85, Mountjoy 1998, 19, εικ. 8,1). Στο Ακρωτήρι συγκεκριμένα εντοπίστηκαν αρκετά κύπελλα με ελλαδικά στοιχεία, πιθανώς

² Ο τύπος Ι είναι υψηλότερος με περίπου κυλινδρικό σώμα, ευθέα και ήπια διανοιγόμενα τοιχώματα, ο τύπος ΙΙ έχει ευρύτερη, σχετικά πιο κωνική, φόρμα και ομαλά διανοιγόμενα τοιχώματα, ενώ στον τύπο ΙΙΙ τα κατώτερα τοιχώματα είναι σχεδόν κάθετα, αλλά στο ανώτερο μέρος τους διανοίγονται εντόνως με αποτέλεσμα ένα χοανοειδές σχήμα.

Εικ. 1. Η διασπορά των «κυπέλλων τύπου Κεφτιού» στο ανάκτορο και τον οικισμό της Ζάκρου.

εισαγωγές από την Πελοπόννησο· αντιθέτως τα μινωικά κύπελλα είναι αισθητά λιγότερα, αλλά ξεχωρίζει ένα δείγμα του Κνώσιου «Ζωγράφου των λεπτότεχνων σπειρών» (Marinatos 1968-1976, II, pl. D.7 / IV, pl. G.b / V, pl. 65.a / VII, pl. 19, Ντούμας 1975, 226-227, Ντούμας 1976, 312, 325-326, Lolos 1990, Marthari 1990, 61-63, 66, Μαρθάρη 1992, 45, 49-50, 76-77).

Περνώντας στη θέση της Ζάκρου, η μελέτη του υλικού που ήρθε στο φως από τις πολυετείς ανασκαφές του Νικολάου Πλάτωνος έχει εντοπίσει μόνο επτά δείγματα του τύπου. Από αυτά, δύο σώζονται σχεδόν ακέραια και τα υπόλοιπα αποσπασματικά· δύο προέρχονται από τομείς του ανακτόρου και πέντε από οικίες του νεοανακτορικού οικισμού (Εικ. 1). Αν και τα όρια διαχωρισμού των τύπων είναι ρευστά, τα «κύπελλα Κεφτιού» της Ζάκρου θα μπορούσαν να ενταχθούν όλα στον τύπο II, πλην ενός που ταιριάζει περισσότερο στον τύπο III. Η εικόνα αυτή αντικατοπτρίζει τη γενικότερη εικόνα που κυριαρχεί στην Κρήτη, αφού η πλειοψηφία των δειγμάτων που έχουν εντοπιστεί στο νησί ανήκει στον τύπο II, ενώ τα δείγματα των τύπων I και III είναι ελάχιστα ή και μηδενικά.

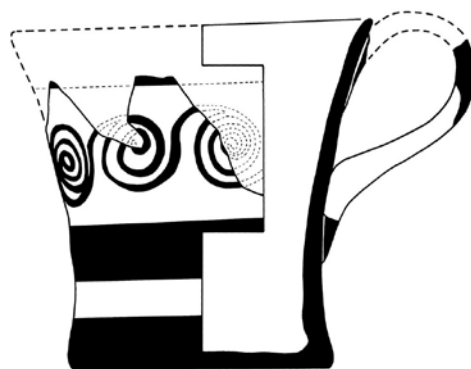
Εικ. 2. Το «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από την Αποθήκη III του ανακτόρου της Ζάκρου.

Το πρώτο δείγμα σώζεται σχεδόν ακέραιο (Εικ. 2).³ Η βάση του είναι σχετικά ευρεία και τα τοιχώματά του συγκλίνουν. Σχηματίζουν τον έξεργο δακτύλιο σε σημείο κάτωθεν του μέσου του ύψους και κατόπιν διανοίγονται εντόνως στο άνω τμήμα. Έτσι το σώμα του κυπέλλου σχηματίζει έντονη κοίλανση και παραπέμπει στα χοανοειδή δείγματα του τύπου III. Κοντινό παράλληλο ως προς το σχήμα μπορεί να θεωρηθεί ένα αγγείο από την Πρόσυμνα, χρονολογούμενο στην ΥΕ ΙΙΑ (Blegen 1937, 395, No. 216). Εσωτερικά το αγγείο είναι ολόβαφο μελανό. Εξωτερικά το χείλος φέρει

μελανή περιφερική ταινία και άλλη μία πλατύτερη εκτείνεται στο κάτω τμήμα του αγγείου, από τη νεύρωση έως τη βάση. Ο ενδιάμεσος των ταινιών χώρος αποτελεί μία πλατιά ζώνη διακοσμημένη με μελανόχρωμο χελώνιο· οι πτυχώσεις έχουν αποδοθεί περισσότερο ως λεπτές, κάθετες και διαγώνιες ταινίες παρά με τον γνωστό τρόπο απόδοσης, προδίδοντας ένα προχωρημένο στάδιο χρήσης του συγκεκριμένου κοσμήματος (για άλλα «κύπελλα Κεφτιού» με διακόσμηση χελωνίου: Λεμπέση 1967, 200, Porham 1977, 193, fig. 1.B, pl. 29b, d-f, Catling κ.ά. 1979, 40-41). Επί της κατώτερης ταινίας έχουν αποδοθεί λεπτομέρειες με λευκή βαφή: διακρίνεται μία ζώνη δισκίων και κάτω από αυτή τουλάχιστον δύο λεπτές περιφερικές ταινίες. Το κύπελλο αυτό προέρχεται από την Αποθήκη III της Δυτικής Πτέρυγας του ανακτόρου, όπου εντοπίστηκε σε ένα «σφραγισμένο» ΥΜ ΙΒ περιβάλλον.

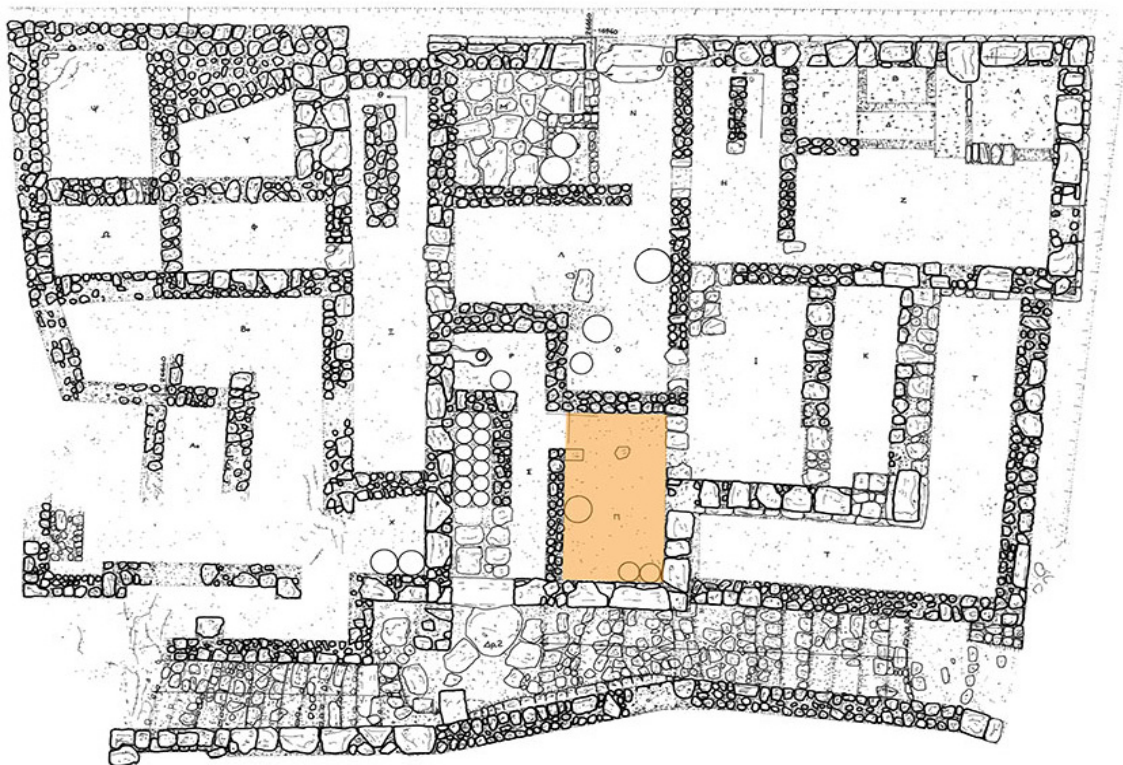

Εικ. 3. Το «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από την Οικία Β Αγίου Αντωνίου της Ζάκρου.

Εικ. 4. Σχεδιαστική απόδοση του κυπέλλου από την Οικία Β Αγίου Αντωνίου.

³ Πρόκειται για το υπ' αριθμόν 13977 αγγείο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, με διαστάσεις: ύψος = 8,5 εκ./διάμετρος στομίου = 11 εκ.

Εικ. 5. Ο χώρος Π της Οικίας Β Αγίου Αντωνίου.

Το επόμενο δείγμα σώζεται και αυτό στο μεγαλύτερο μέρος του:⁴ η βάση του είναι επίπεδη και σχετικά ευρεία, τα τοιχώματά του είναι κυλινδρικά στο κάτω τμήμα και εν συνεχεία προς τα άνω διανοίγονται και απολήγουν σε ευθύ χείλος (Εικ. 3, Εικ. 4). Η νεύρωση δεν σχηματίζεται ακριβώς στο μέσον του ύψους, αλλά ελαφρώς χαμηλότερα (για παράλληλα σχετικά με το σχήμα του: Caskey 1962, 277, pl. 97e, Porham 1967, 339, pl. 76d, Porham 1984, pl. 143.5) και η κάθετη λαβή είναι η τυπική ταινιωτή. Τα χαρακτηριστικά αυτά εντάσσουν το αγγείο στον τύπο II. Εξίσου τυπική με το σχήμα του είναι η διακόσμησή του: μία πλατιά, μελανή ταινία περιτρέχει τη βάση, μία δεύτερη είναι τοποθετημένη στο ύψος της νεύρωσης και μία τρίτη στο χείλος. Ανάμεσα στις δύο ανώτερες αναπτύσσεται η κύρια διακοσμητική ζώνη με μελανές συνδεόμενες σπείρες σχετικά αμελώς ζωγραφισμένες. Το αγγείο βρέθηκε στην Οικία Β στον λόφο του Αγίου Αντωνίου, στα νότια του ανακτόρου και πιο συγκεκριμένα στο Δωμάτιο Π (Εικ. 5). Το ισόγειο αυτό δωμάτιο λειτούργησε ως αποθήκη αγροτικών προϊόντων, ενώ στον όροφο θα υπήρχε ένας χώρος κοινωνικών και ίσως μαγειρικών δραστηριοτήτων. Με βάση τα ευρήματα είναι σαφές ότι το δωμάτιο αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην ΥΜ ΙΒ φάση, συγχρόνως δηλαδή με το ανάκτορο και το μεγαλύτερο μέρος του οικισμού.

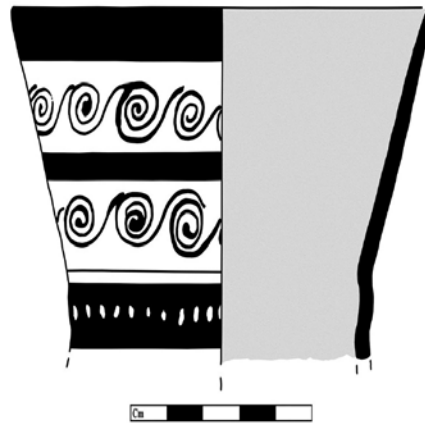
Αποσπασματικά σώζεται το «κύπελλο Κεφτιού» (Εικ. 6, Εικ. 7) που προέρχεται από το κλιμακοστάσιο του Κτηρίου F (Εικ. 8). Από το αγγείο διατηρείται μέρος μόνο του ευθέος χείλους και του διανοιγόμενου τοιχώματος.⁵ Εσωτερικά είναι ολόβαφο με καστανό επίχρυσμα,

⁴ Διαστάσεις: ύψος = 8,7 εκ./διάμετρος στομίου = 10,2 εκ./διάμετρος βάσης = 7 εκ.

⁵ Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος = 5,6 εκ./διάμετρος στομίου = 11,4 εκ.

Εικ. 6. Το «κύπελλο τύπου Κεφτιού»
από το Κτήριο F της Ζάκρου.

Εικ. 7. Σχεδιαστική απόδοση του κυπέλλου
από το Κτήριο F.

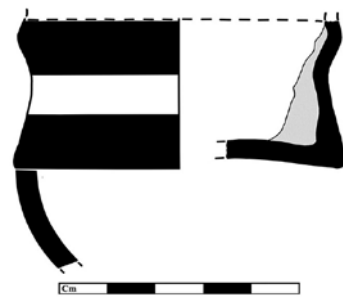
ενώ εξωτερικά τρεις καστανές περιφερικές ταινίες στο χείλος και κάτω από αυτό ορίζουν δύο διακοσμητικές ζώνες με μικρές τρέχουσες σπείρες. Πιθανώς στην κατώτερη ταινία είχαν προστεθεί μία λεπτή περιφερική ταινία και σειρά στιγμών με λευκή βαφή που απολεπίστηκε. Όπως προαναφέρθηκε, το θραύσμα του Κτηρίου F θυμίζει έντονα τα δείγματα του «Ζωγράφου των λεπτότεχνων σπειρών» από την Κνωσό, το Παλαίκαστρο και το Ακρωτήρι, τα οποία έχουν

Εικ. 8. Το κλιμακοστάσιο του Κτηρίου F.

Εικ. 9. Το πρώτο «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από το δωμάτιο Κα του Ισχυρού Κτηρίου της Ζάκρου.

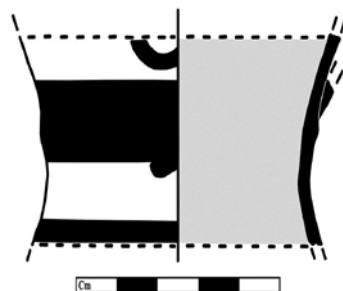
Εικ. 10. Σχεδιαστική απόδοση του πρώτου κυπέλλου από το Ισχυρό Κτήριο.

χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΑ (για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω). Παρά την έντονη ομοιότητά του με αυτά, το δείγμα από τη Ζάκρο δεν θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ίδια φάση. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι το Κτήριο F παρουσιάζει αρχιτεκτονικά στοιχεία, που υιοθετήθηκαν στη θέση κατά την ΥΜ ΙΒ φάση και περιείχε κεραμικά αγγεία, των οποίων το σχήμα και η διακόσμηση χρονολογούνται επίσης την ίδια φάση.

Δύο ακόμη θραύσματα «κυπέλλων Κεφτιού» προέρχονται από το Δωμάτιο Κα του Ισχυρού Κτηρίου, που βρίσκεται στον λόφο βορείως του ανακτόρου. Στη μία περίπτωση σώζεται μέρος της ελαφρώς κοίλης βάσης και του έσω κλίνοντος τοιχώματος έως το ύψος της νεύρωσης (Εικ. 9, Εικ. 10).⁶ Από τη διακόσμηση διακρίνονται δύο πλατιές περιφερικές ταινίες στη βάση και τη νεύρωση με βαφή ερυθρή έως καστανομέλανη και πιθανότατα ανάμεσα σε αυτές παρεμβалλόταν μία τρίτη λεπτότερη και έντονα φθαρμένη. Εσωτερικά το αγγείο ήταν ολόβαφο με καστανομέλανο επίχρισμα. Το δεύτερο δείγμα του Ισχυρού Κτηρίου διατηρεί μέρος του κοιλαινόμενου τοιχώματος με τη νεύρωση, στο ύψος της οποίας διακρίνεται η έκφυση της λαβής (Εικ. 11, Εικ. 12).⁷ Το εσωτερικό του θραύσματος φέρει καστανό επίχρισμα, απλωμένο με εμφανή τα ίχνη του χρωστήρα. Εξωτερικά σώζεται πλατιά, σκοτεινόχρωμη καστανή, περιφερική

Εικ. 11. Το δεύτερο «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από το δωμάτιο Κα του Ισχυρού Κτηρίου της Ζάκρου.

Εικ. 12. Σχεδιαστική απόδοση του δεύτερου κυπέλλου από το Ισχυρό Κτήριο.

⁶ Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος = 3,4 εκ./διάμετρος βάσης = 6,8 εκ.

⁷ Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος = 3,5 εκ./πάχος τοιχώματος = 0,4 εκ.

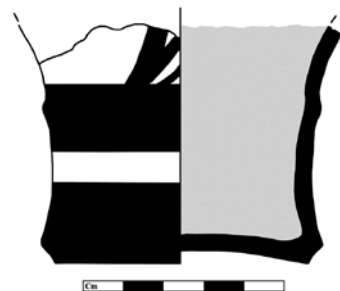
Εικ. 13. Το δωμάτιο Ka του Ισχυρού Κτηρίου.

ταινία στο ύψος της νεύρωσης και λίγο παρακάτω μικρό τμήμα άλλης. Πάνω από τη νεύρωση, διακρίνονται δύο μικρά καμπυλόγραμμα γραμμίδια, προφανώς τμήματα σπειρών (για παράλληλα σχετικά με το σχήμα τους: Catling κ.ά. 1979, 40-41, fig. 27.186, Porham 1984, pl. 143.5).

Τα δύο θραύσματα προήλθαν από το κεντρικό δωμάτιο ενός συστήματος τριών ισόγειων χώρων, παρατακτικά διατεταγμένων, όπου φυλάσσονταν σκεύη και αποθηκευόταν μέρος των αγροτικών προϊόντων (Εικ. 13). Το σύνολο των περιεχομένων των τριών χώρων σφραγίστηκε

Εικ. 14. Το «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από το δωμάτιο Γ του Κτηρίου των Αποθετών Κεραμικής.

Εικ. 15. Σχεδιαστική απόδοση του κυπέλλου από το Κτήριο των Αποθετών Κεραμικής.

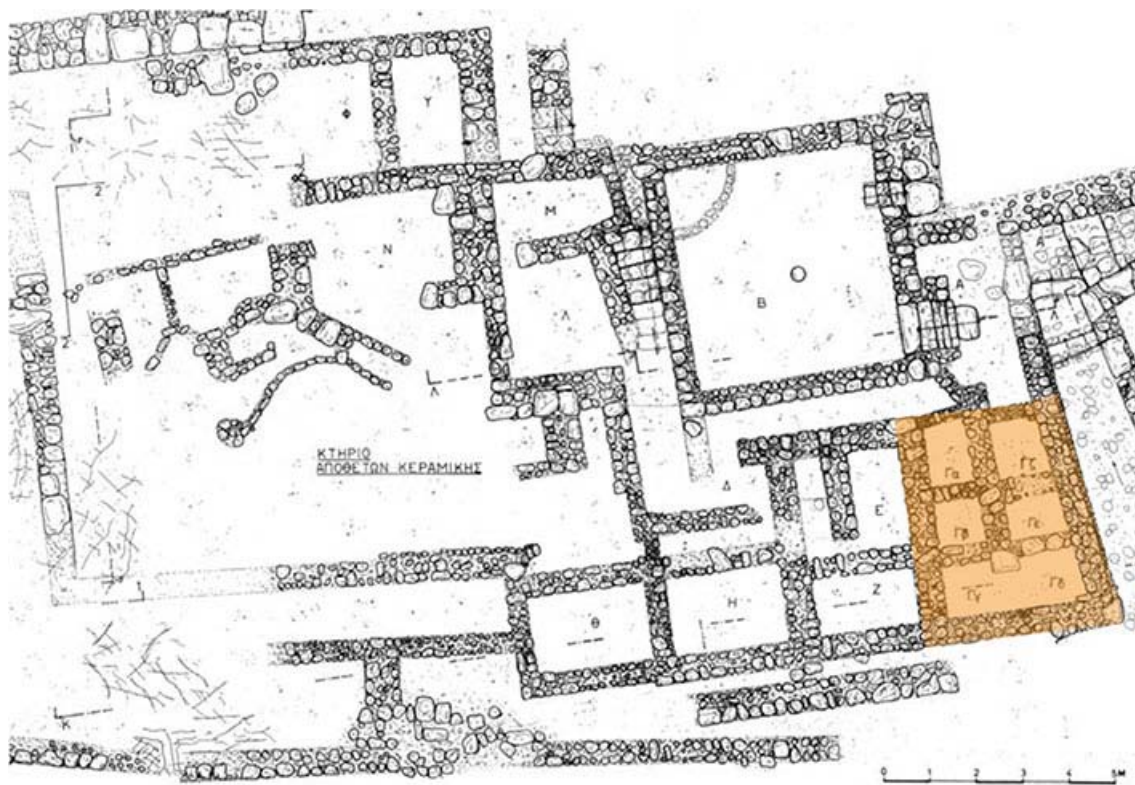
κατά την τελική καταστροφή του κτηρίου, που χρονολογείται με ασφάλεια στην ΥΜ ΙΒ φάση. Η παρουσία και σε αυτή την περίπτωση των «κυπέλλων Κεφτιού» σε ένα ΥΜ ΙΒ σύνολο εγείρει ερωτήματα προς διερεύνηση.

Το τελευταίο δείγμα εντοπίστηκε στο Κτήριο των Αποθετών Κεραμικής, το οποίο επίσης βρίσκεται στην παρειά του λόφου βορείως του ανακτόρου και γειτνιάζει με το Ισχυρό Κτήριο. Πρόκειται για το ήμισυ περίπου της βάσης με περιφερική λοξή τμήση και μέρος του τοιχώματος με τη νεύρωση, που κοιλαίνεται ελαφρώς, καθώς διανοίγεται προς τα άνω (Εικ. 14, Εικ. 15).⁸ Η τμήση, που σχηματίζεται στη μετάβαση από το τοίχωμα προς τη βάση, είναι ένα στοιχείο που εμφανίζεται συχνότερα στα κύπελλα του τύπου Ι, αλλά απαντά και στον τύπο ΙΙ. Η γενικότερη διαμόρφωση των τοιχωμάτων του κυπέλλου αυτού συνηγορεί υπέρ της κατάταξής του στον τύπο ΙΙ (για παράλληλα σχετικά με το σχήμα: Μαρινάτος 1952, εικ. 13, Κορρές 1976, πίν. 181β, Ντούμας 1976, πίν. 201γ, Lolos 1987, 242-243, fig. 32, 33g, 104-109, 630, 631a, Μαρθάρη 1992, πίν. 70). Εσωτερικά η επιφάνεια φέρει μελανό επίχρυσμα με διακριτά τα ίχνη του χρωστήρα. Εξωτερικά με μελανή βαφή έχουν σχηματισθεί δύο πλατιές περιφερικές ταινίες και ακριβώς πάνω από αυτές τμήμα δυσδιάγνωστου θέματος, πιθανώς τμήμα σπείρας. Στην ανώτερη ταινία ίσως υπήρχαν μικροί επίθετοι λευκοί δίσκοι, αλλά δεν διακρίνονται με βεβαιότητα. Το θραύσμα προήλθε από το ανώτερο στρώμα του δωματίου Γ, που διέθετε μικρούς χώρους ως είδος σκευοφυλακίων (Εικ. 16). Η υπόλοιπη κεραμική, μαζί με την οποία περισυνελέγη το θραύσμα, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια και εξάλλου πρόκειται περί ομάδας που προέκυψε από την ανασκαφή των επιφανειακών χωμάτων. Όμως, λόγω της έντονης ομοιότητάς του με τα υπόλοιπα δείγματα θα μπορούσε να θεωρηθεί τουλάχιστον σύγχρονο με αυτά.

Εκτός από τα παραπάνω δείγματα υπάρχουν αναφορές για ένα ακόμη «κύπελλο Κεφτιού», που όμως δεν έγινε δυνατόν να εξετασθεί από τη γράφουσα. Πρόκειται για θραύσμα από το τοίχωμα με τον έξεργο δακτύλιο και ίχνη μελανής βαφής και προέρχεται από την επίχωση του δωματίου XLVIII του Νότιου Τομέα του ανακτόρου.

Ο πηλός από τον οποίο έχουν κατασκευαστεί τα δείγματα της Ζάκρου είναι ανοικτός καστανός έως ροδοκάστανος, σχεδόν καθαρός από προσμίξεις και μπορεί να θεωρηθεί ντόπιος,

⁸ Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος = 5,7 εκ./διάμετρος βάσης = 6,3 εκ.

Εικ. 16. Το δωμάτιο Γ του Κτηρίου των Αποθετών Κεραμικής.

αφού είναι γνωστός από πολυάριθμα αγγεία του ανακτόρου και των οικιών. Η σπανιότητα των «κυπέλλων Κεφτιού» στη Ζάκρο δεν προκαλεί έκπληξη, αφού φαίνεται ότι αποτελεί τον κανόνα για τις μινωικές θέσεις. Πώς όμως ένα σπάνιο σχήμα έγινε γνωστό στην απομακρυσμένη Ζάκρο; Σε αυτό φαίνεται ότι έπαιξε καταλυτικό ρόλο η Κνωσός, η οποία άσκησε μεγάλου βαθμού πολιτική και πολιτιστική επιρροή στο ανάκτορο και τον οικισμό της Ζάκρου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η τοπική κεραμική παραγωγή δέχθηκε και αυτή την επίδραση των εργαστηρίων της Κνωσού, γεγονός που αποδεικνύεται από πληθώρα αγγείων.

Ένα ακόμη θέμα που αξίζει να συζητηθεί είναι η χρονολογική ιδιομορφία που παρουσιάζουν τα δείγματα της Ζάκρου. Τα έως σήμερα ανευρεθέντα δείγματα «κυπέλλων Κεφτιού» έχουν χρονολογηθεί στη MM IIIB και YM IA φάση και συχνά τονίζεται η απουσία τους από τα μεταγενέστερα YM IB σύνολα. Η εικόνα των δειγμάτων της Ζάκρου είναι διαφορετική: κάποια προέρχονται από το ανάκτορο, που οικοδομήθηκε και καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της φάσης «Ζάκρος V», αντίστοιχης της κνωσιακής YM IB, και τα υπόλοιπα εντοπίστηκαν σε οικίες, που επίσης χτίστηκαν και κατοικήθηκαν στην YM IB. Επίσης τα υπόλοιπα ευρήματα των δωματίων, όπου βρέθηκαν τα κύπελλα, οδηγούν στη χρονολόγηση των χώρων αυτών στην ίδια φάση (ημισφαιρικοί κύαθοι «ogival», δείγματα θαλάσσιου ρυθμού, πρόχοι με πιτσιλωτή διακόσμηση, μικροί ασκοί με εκφυλισμένες φυλλοφόρους ταινίες, κτλ.). Επιπροσθέτως το διακοσμητικό θέμα των απλών τρεχουσών σπειρών απαντάται σε αρκετά αγγεία της Ζάκρου, όπως άωτα κωνικά κύπελλα, ημισφαιρικούς κυάθους και πρόχους, με προέλευση κυρίως

το ανάκτορο και σαφή χρονολόγηση στην ΥΜ ΙΒ. Στο σημείο αυτό πρέπει να δοθεί έμφαση στο «κύπελλο τύπου Κεφτιού» από την Αποθήκη ΙΙΙ του ανακτόρου. Η διακόσμησή του φαίνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με το σχήμα του: οι λεπτές πτυχώσεις του χελωνίου θα «ταίριαζαν» στην ΥΜ ΙΑ, ωστόσο το εξελιγμένο χοανοειδές σχήμα του (τύπος ΙΙΙ) οδηγεί σε μια προχωρημένη χρονολόγηση, πιθανότατα στην ΥΜ ΙΒ.

Υπέρ της τοποθέτησης των «κυπέλλων Κεφτιού» στη φάση «Ζάκρος V» συνηγορεί και η ολοκληρωτική απουσία του τύπου από τα στρώματα της προηγούμενης φάσης «Ζάκρος ΙV», που αντιστοιχεί με τη «ΜΜ ΙΙΙΒ και ΥΜ ΙΑ» της Κνωσού (Platon 2010, Γεροντάκου 2011). Η σπανιότητα του σχήματος από τις μινωικές θέσεις έχει ήδη επισημανθεί: ωστόσο θα περίμενε κανείς να έχει εντοπιστεί έστω ένα δείγμα στο ογκώδες υλικό της φάσης «Ζάκρος ΙV». Η πλήρης ανυπαρξία του σχήματος από το ΜΜΜ ΙΙΙΒ και ΥΜ ΙΑ υλικό έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα των επτά δειγμάτων της ΥΜ ΙΒ.

Οι παρατηρήσεις αυτές ανοίγουν ένα ευρύτερο ζήτημα καθορισμού και διαχωρισμού των χαρακτηριστικών της ΥΜ ΙΑ και της ΥΜ ΙΒ, καθώς και του συγχρονισμού τους με τις τοπικές φάσεις «Ζάκρος ΙV» και «Ζάκρος V», που όμως υπερβαίνει τον στόχο και τα όρια του παρόντος άρθρου. Αρκεί εδώ να σημειωθεί ότι, όπως το «κύπελλο Κεφτιού», πολλά αγγεία με σχήμα ή/και διακόσμηση της ΥΜ ΙΑ έχουν βρεθεί μαζί με τυπικά της ΥΜ ΙΒ αγγεία στο ανάκτορο της Ζάκρου. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι τα δείγματα αυτά αποτελούν την έκφραση μιας σχετικής καθυστέρησης στην ενσωμάτωση των νέων κεραμικών σχημάτων και διακοσμήσεων από τα «επαρχιακά» εργαστήρια της Ζάκρου. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, ειδικά κατά την ΥΜ ΙΒ, όταν το ανάκτορο ασκεί έντονο έλεγχο στην καλλιτεχνική παραγωγή, τα εργαστήρια της Ζάκρου αφομοιώνουν τους σύγχρονους ρυθμούς χωρίς αργοπορία, παράγοντας υψηλού επιπέδου κεραμικά αντικείμενα. Επίσης πολλά σύνολα, που αρχικά είχαν χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΑ και θα υποδείκνυαν την «καθυστέρηση» της παραγωγής στη Ζάκρο, έχουν πλέον αναχρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΒ. Ακόμη οι νεότερες μελέτες έχουν αποδείξει ότι κάποια διακοσμητικά θέματα, που θεωρούνταν παλαιότερα ορόσημα της ΥΜ ΙΑ φάσης, χρησιμοποιούνταν και στην ΥΜ ΙΒ, συνεπώς είχαν μεγαλύτερη διάρκεια (Platon 2011, Πλάτων 2014).

Στις παραπάνω παρατηρήσεις πρέπει να προστεθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις στη θέση της Ζάκρου, προήλθαν αγγεία από το ίδιο αρχαιολογικό περιβάλλον που παρουσιάζουν εμφανή στοιχεία της ΥΕ ΙΙΑ παράδοσης. Τα πιο ενδεικτικά είναι μία μικρή σφαιρική πιεσμένη πρόχους («λεβητοκυάθιο») με διακόσμηση ρακετών (Πλάτων 1966, 147, πίν. 130α), ένας πιθαμφορέας με διακόσμηση σχηματοποιημένου βραχώδους τοπίου, δικάμπυλων τόξων και σειρών στιγμών (Πλάτων 1967, 175, 158β), και ένα αρτόσχημο αλάβαστρο με διακόσμηση χονδροειδών ναυτίλων, που φαίνεται να ανήκουν σε ένα στάδιο προχωρημένου, μέχρι και εκφυλισμένου, «θαλάσσιου ρυθμού». Μαζί με αυτά το τύπου ΙΙΙ «κύπελλο Κεφτιού» βρίσκεται παράλληλα από την Πελοπόννησο, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙ φάση. Οι αναντιστοιχίες αυτές δεν μπορούν να ερμηνευθούν αποκλειστικά ως βραδύτητα της επαρχιακής θέσης στην παρακολούθηση των τάσεων που εισάγονται από το κνωσιακό κέντρο. Αντιθέτως σε ευρύτερο πλαίσιο αποτελούν το έναυσμα για την επαναπραγμάτευση χρονολογικών ζητημάτων που θεωρούνται λυμένα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anna Lucia D'Agata (1989), "Some MM IIIB/LM IA pottery from Hagia Triada", Robert Laffineur (επιμ.), *Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Récent, Actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège (18-20 avril 1988)* (AEGAEUM 3), Université de l'Etat à Liège, 93-98.
- Paul Åström (1977), *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra, Part I: The Chamber Tombs (SIMA IV)*, Göteborg, Paul Åströms förlag.
- Kellee Barnard – Thomas Brogan (2003), *Mochlos IB, Period III, Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri, The Neopalatial Pottery*, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press.
- Lara Bernini (1995), "Ceramics of the Early Neo-palatial Period at Palaikastro", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 90 (1995), 55-82.
- Philip Betancourt (1990). *Kommos II, The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Carl Blegen (1921), *Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston and New York, American School of Classical Studies at Athens.
- Carl Blegen (1937), *Prosymna, The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*, τ. I, Cambridge, University Press.
- John Caskey (1956), "Excavations at Lerna, 1955", *Hesperia*, τ. 25 (1956), 147-173.
- John Caskey (1962), "Excavations in Keos, 1960-1961", *Hesperia*, τ. 31 (1962), 263-283.
- John Caskey (1972), "Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery", *Hesperia*, τ. 41 (1972), 357-401.
- Elizabeth Catling – Hector Catling – David Smyth (1979), "Knossos 1975: Middle Minoan III and Late Minoan I houses by the Acropolis", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 74 (1979), 1-80.
- Ελένη Γεροντάκου (2011), *Η Μεταβατική MMIIIB-YMIA στην ανατολική Κρήτη: το παράδειγμα της Ζάκρου* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα.
- John Coldstream – George Huxley (1972) (επιμ.), *Kythera, Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London, Faber and Faber Limited.
- W. Willson Cummer – Elizabeth Schofield (1984), *Ayia Irini: House A (Keos, Volume III)*, Mainz on Rhine, Verlag Philipp von Zabern.
- Ellen Davis (1977), *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware*, New York & London, Garland Publishing, Inc.
- Jack Davis (1978), "The Mainland panelled cup and paneled style", *American Journal of Archaeology*, τ. 82 (1978), 216-222.
- Jack Davis (1979), "Late Helladic I Pottery from Korakou", *Hesperia*, τ. 48 (1979), 234-263.
- Κατερίνα Δημακοπούλου (1964), "Προϊστορική κεραμική νοτίως της Ακροπόλεως", *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τ. 19, Μέρος Α': Μελέται (1964), 62-72.
- Oliver Dickinson (1974), "The definition of Late Helladic I", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 69 (1974), 109-120.
- Oliver Dickinson (1977), *The Origins of Mycenaean Civilisation (SIMA XLIX)*, Göteborg, Paul Åströms Förlag.
- Oliver Dickinson (2014), "Late Helladic I Revisited: The Kytheran Connection", Dimitris Nakassis – Joann Gulizio – Sarah James (eds.), *Ke-ra-me-ja. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Philadelphia, Pennsylvania, INSTAP Academic Press, 3-15.

- Jan Driessen – Colin Macdonald (1997), *The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini eruption* (AEGAEUM 17), Liège & Austin, Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Arthur Evans (1921-1935), *The Palace of Minos at Knossos*, vol. I-IV, London, Macmillan and Co., Limited.
- Arne Furumark (1941), *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm.
- Eleni Hatzaki (2007), "Neopalatial (MM IIIB-LM IB): KS 178, Gypsades Well (Upper Deposit) and SEX North House Groups", Nicoletta Momigliano (ed.), *Knossos Pottery Handbook, Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, London, British School at Athens Studies 14, 151-196.
- Eleni Hatzaki (2013), "The end of an *intermezzo* at Knossos: ceramic wares, deposits, and architecture in a social context", Colin Macdonald – Carl Knappett (eds.), *Intermezzo, Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, London, British School at Athens Studies 21, 37-45.
- Sinclair Hood (2011), "Knossos Royal Road: North, LM IB deposits", Thomas Brogan – Erik Hallager (eds.), *LM IB pottery, Relative chronology and regional differences, Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Athens, 153-174.
- Georg Karo (1930), *Die Schachtgräber von Mykenai*, München, Verlag F. Bruckmann.
- Γεώργιος Κορρές (1976), «Ερευναι ανά την Πυλίων», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1976), 253-283.
- Γεώργιος Κορρές (1980), «Το ευμέγεθες κύπελλον "Κεφτί" της Κουκουνάρας», *Στήλη, Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα, 580-606.
- Evangelos Kyriakidis (2002), "Indications on the nature of the language of the Keftiw from Egyptian sources", Manfred Bietak (ed.), *Egypt and the Levant, International Journal for Egyptian Archaeology and Related Disciplines*, τ. XII, 211-219.
- Αγγελική Λεμπέση (1967), «Ανασκαφή σπηλαιώδους τάφου εις Πόρον Ηρακλείου», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1967), 195-209.
- Doro Levi (1976), *Festòs e la Civiltà Minoica*, Roma, Edizioni dell'Ateneo.
- Yannos Lolos (1981), "An unpublished Keftiu cup from Pylos", *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τ. 14, 1 (1981), 54-57.
- Yannos Lolos (1987), *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, Göteborg, Paul Åströms förlag.
- Yannos Lolos (1990), "On the Late Helladic I of Akrotiri, Thera", D. Hardy – C. Renfrew (eds.), *Thera and the Aegean World III*, Volume Three: Chronology, London, The Thera Foundation, 51-56.
- Colin Macdonald (1996), "Notes on some Late Minoan IA contexts from the Palace of Minos and its immediate vicinity", Doniert Evelyn – Irene Lemos – Susan Sherratt (eds.), *Minotaur and Centaur, Studies in the Archaeology of Crete and Euboea Presented to Mervyn Popham*, Oxford, Bar International Series 638, 17-26.
- J. Alexander MacGillivray (2007), "Protopalatial (MM IB-MMIIIA): Early Chamber beneath the West Court, Royal Pottery Stores, the Trial KV, and the West and South Polychrome Deposits Groups", Nicoletta Momigliano (ed.), *Knossos Pottery Handbook, Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, London, British School at Athens Studies 14, 105-149.
- Μαρίζα Μαρθάρη (1992), *Ακρωτήρι Θήρας: Η κεραμική του στρώματος της ηφαιστειακής καταστροφής* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα.
- Σπυρίδων Μαρινάτος (1952), «Ανασκαφαί εν Βαθυπέτρω Κρήτης», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1952), 592-610.
- Spyridon Marinatos (1968-1976), *Excavations at Thera*, vol. I-VII, Athens.

- Marisa Marthari (1990), "The Chronology of the Last Phases of Occupation at Akrotiri in the Light of the Evidence from the West House Pottery Groups", D. Hardy – C. Renfrew (eds.), *Thera and the Aegean World III*, Volume Three: Chronology, London, The Thera Foundation, 57-70.
- Uroš Matić (2012), "Out of the Word and Out of the Picture? Keftiu and Materializations of 'Minoans'", Ing-Marie Back Danielsson – Fredrik Fahlander – Ylva Sjöstrand (eds.), *Encountering Imagery: Materialities, Perceptions, Relations*, Stockholm, Stockholm University, 235-253.
- Harmut Matthäus (1995), "Representations of Keftiu in Egyptian tombs and the absolute chronology of the Aegean Late Bronze Age", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, τ. 40 (1995), 177-194.
- Penelope Mountjoy (1998), *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική, Οδηγός ταύτισης, Δάφνη Γόντικα* (μτφρ.), Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Penelope Mountjoy (2003), *Knossos, The South House*, The British School at Athens, Supplementary Volume No. 34, London, The British School at Athens.
- Kurt Müller – Peter und Wendela Gercke – Gerhard Hiesel – Louis Godart – Jean-Pierre Olivier – Peter Grossmann – Jörg Schäfer – Wolf Rudolph – Gerhild Hübner – Hartmut Döhl (1975), *Tiryns, Forschungen und Berichte*, Band VIII, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern.
- Γεώργιος Μυλωνάς (1973), *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήναι.
- Wolf-Dietrich Niemeier (1980), "Die Katastrophe von Thera und die spätminoische Chronologie", *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, τ. 95 (1980), 1-76.
- Χρίστος Ντούμας (1975), «Ανασκαφή Θήρας», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1975), 212-229.
- Χρίστος Ντούμας (1976), «Ανασκαφή Θήρας», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1976), 309-329.
- Διαμαντής Παναγιωτόπουλος (2000), «Ο ιστορικός πυρήνας των παραστάσεων Αιγαίων στους Αιγυπτιακούς τάφους της 18ης Δυναστείας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Τόμος Α2: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, 491-501.
- Diamantis Panagiotopoulos (2001), "Keftiu in context: Theban tomb-paintings as a historical source", *Oxford Journal of Archaeology*, τ. 20 (2001), 263-283.
- Lefteris Platon (2010), "On the dating and character of the 'Zakros pits deposit'", Olga Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings, Studies in Honour of Peter Warren*, London, British School at Athens Studies 18, 243-257.
- Lefteris Platon (2011), "Zakros: one or two destructions around the end of the LM IB period", Thomas Brogan – Erik Hallager (eds.), *LM IB Pottery, Relative chronology and regional differences, Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Athens, 595-612.
- Λευτέρης Πλάτων (2014), «Ήταν οι Θηραίοι κεραμείς οι πρωτοπόροι δημιουργοί του κορμού του μινωικού ΥΜΙΒ σχηματολογίου; Παρατηρήσεις στην τυπολογία των πήλινων αγγείων από τον ΥΚΙ/ΥΜΙΑ οικισμό του Ακρωτηρίου», Ελένη Μαντζουράνη – Ναννώ Μαρινάτου (επιμ.), *Σφυρίδων Μαρινάτος, 1901-1974, Η ζωή και η εποχή του*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 223-242.
- Νικόλαος Πλάτων (1966), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1966), 139-173.
- Νικόλαος Πλάτων (1967), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1967), 162-194.
- Mervyn Popham (1967), "Late Minoan Pottery, a summary", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 62 (1967), 337-351.

- Mervyn Popham (1977), "Notes from Knossos, Part I", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 72 (1977), 185-195.
- Mervyn Popham (1984), *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, Text, Oxford, Thames and Hudson.
- Laura Preston (2013), *Knossos Monastiriako Kephali. Tomb and "Deposit"*, British School at Athens Studies 22, Athens, British School at Athens.
- Paul Rehak (1998), "Aegean natives in the Theban tomb paintings: The Keftiu revisited", Eric Cline – Diane Harris (eds.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997* (AEGAEUM 18), Liège & Austin, Université de Liège and the Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin, 39-50.
- Giorgos Rethemiotakis – Kostis Christakis (2011), "LM I pottery groups from the Palace and the town of Galatas, Pediada", Thomas Brogan – Erik Hallager (eds.), *LM IB Pottery. Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Athens, 205-227.
- Fritz Schachermeyr (1976), *Die Ägäische Frühzeit. Band 2: Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Joseph Shaw – Aleydis van de Moortel – Peter Day – Vassilis Kilikoglou (2001), *A LMIA Ceramic Kiln in South Central Crete. Function and Pottery Production*, Hesperia Supplement 30, The American School of Classical Studies at Athens.
- William Taylour – Richard Janko, *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, London, The British School at Athens, Supplementary Volume No. 44.
- Iphigenia Tournavitou (2011), "LM IB pottery from the colonies. Hagios Georgios sto Vouno, Kythera", Thomas Brogan – Erik Hallager (eds.), *LM IB Pottery. Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Athens, 117-140.
- Jean Vercoutter (1956), *L'Égypte et le Monde Égéen Préhellénique*, Caire, Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Shelley Wachsmann (1987), *Aegeans in the Theban tombs*, Leuven, Uitgeverij Peeters.
- Peter Warren (1980-1981), "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980, Part I", *Archaeological Reports* 27, 73-92.
- Peter Warren (1991), "A new Minoan deposit from Knossos, c. 1600 B.C., and its wider relations", *The Annual of the British School at Athens*, τ. 86 (1991), 319-340.
- Peter Warren (1999), "LM IA: Knossos, Thera, Gournia", Philip Betancourt – Vassos Karageorghis – Wolf-Dietrich Niemeier – Robert Laffineur (eds.), *Meletemata. Studies in Aegean Prehistory presented to Malcom H. Wiener as he enters his 65th year*, τ. III (AEGAEUM 20), Liège and Austin, Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas, Programs in Aegean Scripts and Prehistory, 893-903.
- Livingston Watrous (1992), *Kommos III. The Late Bronze Age Pottery*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.